
I. СЕМЕНІХІН,

асистент кафедри теорії держави і права
Національного університету «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»,
кандидат юридичних наук

УДК 340.143

До питання про співвідношення і взаємодію правової доктрини та юридичної науки

Стаття присвячена визначенню характеру співвідношення і взаємодії правової доктрини та юридичної науки. Розглянуто особливості використання наукових положень доктринального характеру у різних галузях юридичної практики.

Ключові слова: правова доктрина, юридична наука, джерело права, юридична практика, правова система.

Із набуттям незалежності України у зв'язку зі зміною традиційної парадигми праворозуміння, реалізацією курсу на побудову правової, соціальної, демократичної держави актуалізується необхідність дослідження факторів, що впливають на формування права та його реалізацію, сприяють розвитку правової системи, утвердженню ідей демократії, верховенства права, пріоритетності й непорушності прав і свобод людини. Якщо судовий прецедент, судова практика, правосвідомість, правова культура отримали належне наукове опрацювання, то феномен правової доктрини є одним із найменш досліджених у вітчизняній

юридичній науці. Дотепер не вироблено загальновизнаного підходу до визначення поняття «правова доктрина».

Розвиток вітчизняної правової науки пов'язаний з її методологічним переозброєнням, переосмисленням, уточненням її предмета. Належне місце в останньому має зайняти правова доктрина, поняття якої донедавна розглядалося як атрибут буржуазного права і вживалося в негативному значенні, у контексті засудження державно-правової політики капіталістичних країн. На своєчасність й актуальність наукового дослідження правової доктрини вказує той факт, що в рамках європейської інтеграції від-

бувається не лише зближення національних правових систем, а й формування нового правопорядку, який не просто базується на органічному об'єднанні здобутків романо-германської і англосаксонської правових сімей, а й забезпечує їх конвергенцію в межах правової системи ЄС. Таке зближення, зауважує В. Я. Тацій, «обумовлює потребу в науковій розробці системи загальних доктринальних поглядів як правової ідеологічної основи діяльності законодавчої і виконавчої влади із реалізації Стратегії інтеграції України з Європейським Союзом» [1, с. 539]. Через рішення та висновки органу конституційної юрисдикції особливу роль в Україні починають відігравати доктринальні положення (доктрина), які наводяться на обґрунтування рішень Конституційного Суду та набувають юридичного значення в правовій системі України в силу обов'язковості та остаточності останніх [2, с. 92].

Сьогодні ми спостерігаємо певне прирошення наукового знання про правову доктрину, але поки що воно має фрагментарний характер. Останнім часом до розробки правової доктрини долучилися представники науки теорії держави і права, які досліджують питання, що пов'язані з визначенням природи, сутності, форм прояву правової доктрини, її зіставленням зі схожими явищами (вчення, філософсько-правова теорія, ідеологія, правова догма, концепція та ін.) та з'ясуванням її місця й ролі у вітчизняній правовій системі, однак кількість таких наукових розвідок є незначною. Передусім слід виділити роботи О. В. Петришина, П. М. Рабінювича, А. П. Зайця, М. І. Козюбри,

С. П. Погребняка, Н. М. Пархоменко, О. Ф. Скакун, Є. П. Євграфової, М. В. Кармаліти, М. Є. Мочульської, В. А. Трофименко, А. В. Гордімова.

У процесі дослідження правової доктрини, як і будь-якого складного й багатоаспектного явища, першочергового значення набуває проблема визначення її юридичної природи, виокремлення сутнісних ознак, що дозволяє відмежувати доктрину від інших правових явищ. Взаємозв'язок із юридичною наукою, що є однією з визначальних ознак правової доктрини, підтримується більшістю авторів, які нерідко ототожнюють доктрину з поглядами авторитетних учених із питань права, виражених у формі принципів, теорій, концепцій чи із загальноновизнаними працями учених-юристів. Однак ґрунтовно це питання ученими не вивчалось. Отже, метою цієї статті є визначення співвідношення та взаємодії правової доктрини та юридичної науки.

Правова доктрина має похідний характер щодо юридичної науки. Остання виступає для доктрини в ролі своєрідного життєдайного джерела, основи, витоку. Правова доктрина, доктринальні положення створюються, як правило, в результаті проведення фундаментальних наукових досліджень, що пов'язані з глибоким та всебічним аналізом сутності правових явищ та процесів, з'ясуванням закономірностей їх виникнення та розвитку. І. В. Спасибо-Фатєєва слушно зауважує, що формування доктрини має витоки в науці, яка повинна опрацьовувати проблемні аспекти застосування законодавства, у тому числі внаслідок узагальнення практики, та надавати відповідні рекомендації, а суд-

ді, враховуючи авторитет наукових позицій та шкіл, мають їх використовувати [3, с. 15–16]. У зв'язку із цим суперечливою є позиція С. В. Бошно, яка пропонує розширити сучасні форми права за рахунок таких джерел, як право юридичної експертизи, програмне право (програми політичних партій та громадських організацій), що визначаються нею як доктринальні, адже не всі з них мають зв'язок із юридичною наукою [4, с. 83].

Важливо підкреслити, ще не всі наукові положення стають складником правової доктрини. Поширений погляд, що ототожнює доктрину та юридичну науку, на думку С. В. Бошно, є неповним. Такий вузький підхід спрощує феномен доктрини. Погоджуємось із думкою авторки про те, що результати науки, які втілені в працях, ще не утворюють доктрини [5, с. 71]. В юридичній науці існує безліч концепцій, підходів, теорій, що пропонують різні підходи до вирішення тих чи інших проблем правового регулювання. Науковий плюралізм закладений у самому принципі науковості. Жодна наукова концепція не може претендувати на істинність в останній інстанції, а тому заздалегідь припускає існування інших точок зору на проблему, що досліджується. У зв'язку із цим виникає запитання – яким чином, за якими критеріями відбувається «добір» тих наукових ідей, концепцій, до яких звертаються юристи у своїй повсякденній практиці?

У цілому погоджуємось з висновком В. В. Дервоєда про те, що «лише ті наукові положення стають складовою частиною правової доктрини, які містять глибокі й всебічні дані про сут-

нісні сторони, зв'язки правових явищ і процесів, відображають об'єктивні закони розвитку суспільних відносин» [6, с. 5]. Досить виваженою є позиція Р. В. Пузикова, який вважає, що «пізнання юридичною наукою глибинних основ права та його внутрішньосистемних зв'язків є передумовою формування правової доктрини, що є систематизованим результатом процесу обробки й переробки правової інформації, що відбувається як природний відбір найбільш життєздатних наукових ідей і концепцій, які засновані на принципах права, відповідають конкретним історичним умовам розвитку суспільства й держави» [7, с. 23]. У зв'язку із цим М. М. Аносова однією з визначальних ознак правової доктрини називає її категоріально-пізнавальний характер. Під правовою доктриною авторка розуміє «систему знань про найбільш загальні закономірності формування й функціонування права, що визнані логічно й об'єктивно істинними і як такі включені до складу науки правознавства, яка існує в даному конкретно-історичному суспільстві» [8, с. 158]. Отже, *правова доктрина створюється на основі даних про об'єктивні закономірності існування, взаємодії й розвитку правових явищ*, що є основною причиною її високого авторитету, передумовою для легітимації доктринальних положень у правосвідомості юридичної спільноти, і як наслідок – сприйняття юридичною практикою, у тому числі можливого офіційного визнання державою (наприклад, шляхом включення того чи іншого доктринального положення до тексту закону). Ідеться, зокрема, про відобра-

жені в узагальненій теоретичній формі юридичні знання: категорії й поняття, принципи, теорії, концепції, що відбивають закономірності й логіку правової матерії і служать формами вираження змістовної частини правової доктрини.

Правова доктрина має вищий авторитет, ніж наука. С. В. Бошно справедливо зауважує, що існують дослідження, що не мають прикладного значення, їх висновки й положення не реалізуються в житті, що виключає можливість їх сприйняття суспільною практикою. Наукова праця може стати доктринальною, якщо вона містить практичні рекомендації, коментарі до законодавства та інших форм права; прогнозує процеси правотворчості й правореалізації; заповнює прогалини законодавства [5, с. 79]. Правова доктрина – це не якийсь аморфний погляд, відірваний від життя наукові ідеї, позбавлені будь-якої практичної значимості¹. Фундаментальні правові дослідження, як змістовне джерело правової доктрини, у своїй основі зорієнтовані на майбутню реалізацію наукових висновків, належним чином сформульованих ідей, положень у державно-правовій практиці. Н. А. Богданова зауважує, що за характером логічного узагальнення пра-

вового знання, значеннєвого змісту і форми доктрина перебуває на одному рівні із принципами, теоріями, концепціями. Кожна з наведених теоретичних побудов може набути рис доктрини. Однак доктрина особливим чином має бути пов'язана із практикою. Призначення доктрини полягає в утвердженні, поширенні чи навіть насадженні певних ідей з метою їх застосування на практиці. Тому доктрина завжди категоричніша, а за певних обставин більш консервативна, ніж принцип чи теорія [9, с. 8]. Правова доктрина є своєрідною квінт-есенцією правової науки і включає до свого складу найбільш цінні для суспільства розробки.

З одного боку, на підставі аналізу чинного законодавства і практики його реалізації доктрина формує відповідну систему знань, ідей, суджень про право і правову систему в цілому. Розглядаючи доктрину під цим кутом зору, І. О. Краснова визначає правову доктрину як внутрішньо взаємопов'язану, історично зумовлену сукупність думок, поглядів, суджень, наукових і практичних інтерпретацій, що стосуються змісту законів, підзаконних актів, адміністративних і судових рішень [10, с. 139]. Правова доктрина також допомагає логічно упорядкувати суперечливий, нерідко хаотичний емпіричний матеріал чинного права та подати його у вигляді цілісної системи. З другого – доктрина, яка вивчає правову дійсність в усіх її проявах, не зводиться виключно до пізнання позитивного права, аналізу його галузей і правових інститутів. Вона також містить бачення права, яким воно має бути, тобто його уявний ідеальний образ, обґрунтовує необхідність і доцільність за-

¹ Поява правової доктрини припадає на період існування Давньоримської держави й обумовлена необхідністю задоволення потреб юридичної практики в усуненні суперечностей, подоланні прогалин у позитивному праві, в належній систематизації, логічному впорядкуванні й у передачі досвіду, накопиченого в процесі нормотворчої і правозастосовної діяльності, в його критичній оцінці й подальшому збагаченні. Таким чином, від самого початку правова доктрина була утилітарною, орієнтованою на вирішення практичних завдань у юридичній царині.

кріплення норм права, тобто виступає вагомим чинником формування права. На цей змістовно-функціональний аспект правової доктрини звертає увагу Р. В. Пузиків: «На відміну від результатів роботи законодавця, в яких відображається не розуміння права, а констатація його змісту, доктрина містить образ права, уявлення про нього, яким воно має бути [7, с. 65]. Конкретизація такого розуміння правової доктрини знайшла відображення в дефініції відповідного поняття, що його пропонує Д. Ю. Любитенко: «Доктрина – це система авторитетних, таких, що впливають на законодавця, уявлень про належний образ права, що відображають культурні й передусім наукові погляди щодо характеру правового регулювання, які склалися в суспільстві» [11, с. 140].

Складником доктрини стають лише ті наукові положення, які отримують загальне визнання юридичної спільноти. А. Е. Жалінський характеризує доктрину кримінального права як своєрідний фасад кримінально-правової науки, систему професійних суджень, викладених у підручниках, коментарях законодавства, юридичних журналах, що виражають традиції і загальноновизнані положення науки кримінального права [12, с. 49]. Юристи, і передусім учені-юристи, є тими суб'єктами, які аналізують чинне право, практику його реалізації, виявляють нагальні потреби правового регулювання. Формуючи спільні узгоджені погляди щодо вирішення тих чи інших проблем права, вони формують правову доктрину. Іншими словами, йдеться про *конвенціональне наукове знання*. Р. В. Пузиків слушно зауважує, що «будь-яка доктрина, у тому числі

й правова, – це не просто сукупність поглядів окремих учених, а продукт їх спільної узгодженої творчості, в контексті якої можуть виникати наукові дискусії, що, як правило, розгортаються на сторінках журналів, на наукових конференціях тощо. Такі процеси можуть тривати роками, перш ніж те чи інше наукове положення стане беззаперечним твердженням або набуде ознак загальноновідомого факту» [7, с. 63–64]. Отже, правова доктрина є результатом наукового пізнання, певною частиною науки, що має більш статичний, консервативний характер, адже вона не змінюється протягом тривалого періоду часу. У зв'язку із цим доцільно навести слова М. М. Коркунова, який вважав, що коли серед юристів з приводу того чи іншого питання сформувався усталений погляд, то він безперечно впливає на юридичну практику, яка враховує його в силу наукового авторитету юриспруденції, доки не буде спростований відповідний погляд *communis opinio doctorum* [13, с. 67, 149].

Доктрина не лише статично відображає правову дійсність, а й активно впливає на всі ключові елементи правової системи. П. Сандевуар так характеризує правову доктрину: «Це право в дії, право, що стоїть перед вибором: якому типу норм надати перевагу? На якому варіанті тлумачення права зупинитися? Який спосіб застосування права обрати? Принципи, теорії і доктрини в юриспруденції виражають юридичну думку в діях і рішеннях. Юридичні доктрини допомагають у тлумаченні певних юридичних конструкцій, а також в усуненні прогалин у тих чи інших галузях права» [14, с. 170].

Аналізуючи зміст чинних юридичних приписів, практику їх реалізації, правова доктрина пропонує конкретні шляхи вирішення проблемних питань, що виникають у юридичній царині. В юриспруденції існує достатньо прикладів, коли вироблене юридичною наукою положення, сформоване в процесі підготовки закону як нормативна формула, включається потім до його тексту¹. Реалізація цих правових актів – форма апробації й перевірки істинності доктринальних ідей, висновків, закріплених у тексті закону, і водночас – емпіричний матеріал для зміни, створення нових наукових концепцій. Р. В. Пузиков переконаний, що доктрина є основою для розроблення пропозицій щодо розвитку законодавства, фактором підвищення якості законодавчого процесу. Особлива роль доктрини виявляється тоді, коли вона виступає каталізатором процесу підготовки оригінальних методик і рекомендацій з підвищення ефективності реалізації законодавчих норм [13, с. 53]. Як наочний приклад сприйняття юридичною практикою наукових положень можна навести доктрину О. М. Ерделевського, що розробив на основі узагальнення судової практики оригінальну методику визначення розміру компенсації мораль-

ної шкоди. Методика була апробована в науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції України та у 2002 р. рекомендована Науково-методологічною радою з проблем судової експертизи до застосування в експертній практиці. Відповідно методика широко використовується вітчизняними експертними установами й судами при визначенні розміру компенсації моральної шкоди.

Важливо зазначити, що доктринальні положення завдяки їх обґрунтованості й науковій істинності використовуються правозастосовними органами не як юридична база для ухвалення судових рішень, а виключно як засіб їх додаткової аргументації. Ялтинський міський суд Автономної Республіки Крим в одному зі своїх рішень зазначив, що здійснюване ним казуальне тлумачення норм Цивільного кодексу України засноване на «граматичному, логічному і системному тлумаченні, загально визначеній доктрині». При цьому було підкреслено, що суд «у даному випадку не застосовує доктрину як джерело права, а використовує в процесі пізнання норми права та її дійсного змісту» [15]. Вітчизняні суди ігнорують посилання на коментарі законів в апеляційних скаргах сторін, зазначаючи у відповідних ухвалях, що тлумачення норм права окремими науковцями, освітніми чи науковими установами не є джерелом права, а тому «не обов'язкове для застосування при здійсненні правосуддя» [16]. Суди, звертаючись до правової доктрини, у своїх рішеннях використовують такі конструкції: «відповідно до доктринальних положень юридичної науки», «згідно з доктринальними положеннями теорії

¹ Слід визнати, що закріплення доктринальних положень на законодавчому рівні (чи відтворення доктринальних положень у змісті інших формальних джерел) хоча і свідчить про визнання практичної цінності правової доктрини на державному рівні, проте не означає набуття нею юридичної сили, загальної обов'язковості, тобто таке визнання не робить її формально-юридичним джерелом права. У цьому випадку фактичним джерелом права, що буде використовуватись правозастосовними органами, буде закон чи судовий прецедент, а не правова доктрина (доктринальні праці тих чи інших учених як форма її об'єктивізації).

права», «за загальним доктринальним підходом» [17]. У судових рішеннях нерідко зустрічаються посилання на науково-практичні коментарі законодавства, юридичні енциклопедії, монографії і навіть підручники [18].

Значним є вплив доктрини на офіційне тлумачення норм права. Часто результати доктринального тлумачення в силу переконливості й обґрунтованості стають змістом офіційного. Це найбільш чітко проявляється на прикладі діяльності органів конституційної юрисдикції, що виступають у ролі своєрідного посередника між науковою спільнотою і державою. Конституційний Суд України персонально складається із юристів, що активно займаються науково-дослідною, викладацькою діяльністю, внаслідок чого в їх рішеннях можна побачити загальноновизнані в юридичній спільноті позиції з тих чи інших правових питань. Для належного аргументування своєї правової позиції, судді-доповідачі часто звертаються з інформаційними запитам до наукових установ та вищих навчальних закладів. Останні викладають у формі науково-експертних висновків доктринальні позиції з порушених суб'єктами права на конституційне подання та конституційне звернення питань. Як зазначає В. М. Кампо, в архівованих справах Суду зберігається понад 1200 наукових висновків цих установ і закладів. Таким чином, «рішення і висновки Конституційного Суду України є своєрідним синтезом права, науки і практики, а тому роль наукового компонента в них завжди є істотною» [19, с. 25, 27].

Отже, правова доктрина є категорією наукової творчості. Однак, незважаючи

на близькість і взаємозв'язок правової науки й доктрини, неприпустимо їх отожднювати. Складовою доктрини стають лише загальноновизнані наукові положення, що містять глибокі й всебічні дані про сутнісні сторони, зв'язки правових явищ і процесів, відображають об'єктивні закони розвитку суспільних відносин та пропонують конкретні шляхи вирішення проблем, що виникають у юридичній царині. Доктрина виступає як *неформальний чинник нормотворчості і правозастосування* у процесі вдосконалення законодавства, створення правових понять, юридичних категорій, якими користується законодавець, виробленні прийомів і методів тлумачення й реалізації права. Основні напрями впливу правової доктрини на правову систему: а) вплив на нормотворчу діяльність, пов'язаний із розробкою понятійно-категоріального апарату, яким користується законодавець, удосконаленням юридичної техніки, залученням науковців до опрацювання проєктів нормативно-правових актів у формі надання консультативної та експертної допомоги; б) офіційне тлумачення, яке базується на висновках учених: за змістом – доктринальним, а за формою вираження – офіційним; в) сприяння розумінню змісту законів, адекватному їх застосуванню, що особливо актуально за наявності прогалин у праві й колізійності юридичних приписів. Харківський апеляційний господарський суд в одній зі своїх ухвал зазначив, що існує певна неврегульованість питання про вину у податковому законодавстві. У цьому випадку мають застосовуватися конституційні норми та за аналогією права загальні принципи права, а також доктринальні положення [20].

Список використаної літератури

1. Тацій В. Я. Правова наука та її завдання щодо забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні / В. Я. Тацій // Вибрані статті, виступи, інтерв'ю / упоряд. О. В. Петришин. Ю. Г. Барабаш, В. І. Борисов. – Х. : Право, 2010. – С. 533–543.
2. Христова Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. О. Христова ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 226 с.
3. Спасибо-Фатеева І. В. Доктринальне тлумачення / І. В. Спасибо-Фатеева // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – №1 (40). – С. 14–24.
4. Бошно С. В. Доктринальные и другие нетрадиционные формы права / С. В. Бошно // Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии : дайджест официальных материалов и публикаций периодической печати. – 2003. – № 16 (II). – С. 82–91.
5. Бошно С. В. Доктрина как форма и источник права / С. В. Бошно // Журн. рос. права. – 2003. – № 12. – С. 70–79.
6. Дервоед В. В. Доктрина (наука) в качестве источника права в Республике Беларусь : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Дервоед ; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 2006. – 21 с.
7. Пузиков Р. В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Р. В. Пузиков ; Тамбов. гос. ун-т. – Тамбов, 2003. – 213 с.
8. Аносова М. М. Деятельность научного сообщества как один из основополагающих факторов в формировании концепции правопонимания в России / М. М. Аносова // Социальное партнерство в образовательной сфере: опыт, проблемы и перспективы развития : сб. ст. участников междунар. науч.-практ. конф., г. Ярославль, 20 апр. 2007 г. – Ярославль : ЯФ АТ и СО, 2007. – С. 148–163.
9. Богданова Н. А. Система науки конституционного права / Н. А. Богданова. – М. : Юристь, 2001. – 256 с.
10. Краснова И. О. Доктрина экологического права США: сравнительно-правовой аспект / И. О. Краснова // Журн. рос. права. – 1997. – № 39. – С. 138–145.
11. Любитенко Д. Ю. Системные свойства правовых доктрин / Д. Ю. Любитенко // Вестн. Владимир. юрид. ин-та. – 2011. – № 1. – С. 140–145.
12. Жалинский А. Э. Современное немецкое уголовное право / А. Э. Жалинский. – М. : Проспект, 2006. – 560 с.
13. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – 8-е изд. – СПб. : Н. К. Мартынов, 1908. – 354 с.
14. Сандеуар П. Введение в право : пер. с фр. / П. Сандеуар. – М. : Интрагэк-Р, 1994. – 324 с.
15. Рішення Ялтинського міського суду Автономної Республіки Крим [Електронний ресурс] : від 24.07.2007 р. у справі №2-5808/11 // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/22218348>.
16. Ухвала Апеляційного суду Вінницької області [Електронний ресурс] : від 16.02.12 р. у справі № 5-359/11 // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21518066>.
17. Ухвала Львівського апеляційного адміністративного суду [Електронний ресурс] : від 18.09.07 р. у справі № 22а-158/07 // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1036193>.
18. Рішення Свердловського міського суд Луганської області [Електронний ресурс] : від 01.07.10 р. у справі № 2-1255// Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11924337>.
19. Кампо В. М. Наукове забезпечення юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України (роздуми небайдужого) / В. М. Кампо // Віче. – 2011. – № 17. – С. 25–29.
20. Ухвала Харківського апеляційного господарського суду [Електронний ресурс] : від 27.11.2006 р. у справі № АС-42/348-06 // Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/422934>.

Стаття надійшла до редколегії 04.06.2013.

Семенihin И. К вопросу о соотношении и взаимодействии правовой доктрины и юридической науки

В статье исследуется характер соотношения и взаимодействия правовой доктрины и юридической науки. Определены особенности использования научных положений доктринального характера в различных отраслях юридической практики.

Ключовые слова: правовая доктрина, юридическая наука, источник права, юридическая практика, правовая система.

Semenihin I. Legal doctrine and legal science: aspect of correlation and interaction

In the article actual problems of relationship and interaction between legal doctrine and legal science have been determined. The purpose of a subject matter analysis is to identify the features of application of doctrinal scientific positions in legal practice.

Keywords: legal doctrine, legal science, source of law, legal practice, legal system.